

ВІДГУК

рецензента на дисертаційну роботу

БІЛОГУРА СТАНІСЛАВА ЮРІЙОВИЧА

«Інноваційний розвиток туристичної сфери регіонів України на
основі кластерного підходу»,

подану до захисту на здобуття наукового ступеня доктора філософії
за спеціальністю 051 Економіка

Відгук складено на основі вивчення дисертаційної роботи, опублікованих здобувачем результатів дослідження, матеріалів, які містять підтвердження щодо практичного впровадження результатів.

1. Обґрунтування актуальності теми дисертації. В умовах світових глобалізаційних процесів майже будь-яка територіальна система має потенційну можливість бути популярною туристичною дестинацією, за умови відповідного управління туристським потенціалом. Але в сучасних реаліях лише частина територій раціонально використовують власні туристичні можливості, ресурсні переваги, рекреаційний потенціал. Стійкий розвиток туризму передбачає формування сучасного туристського ринку, при цьому особливої актуальності набуває проблема збереження природних, культурних та інших ресурсів для майбутніх поколінь. Інновації в туризмі, як і в будь-якій іншій сфері господарства, є результатом спільних зусиль підприємницьких структур, органів владних повноважень, академічної спільноти, інвесторів та інших зацікавлених сторін. Стимулювання успішної туристичної інноваційної та підприємницької екосистеми вимагає розширення можливостей співпраці та визначення пріоритетів для розвитку потенціалу в галузі туризму та технологій. На жаль, в Україні досі не створена ефективна й гнучка система регулювання розвитку регіонального наукового потенціалу, адекватна вимогам трансформаційних перетворень, змісту інтеграційних процесів, визначеній траєкторії інноваційного розвитку країни загалом. Безумовно, міжрегіональна диференціація наукового потенціалу має об'єктивний характер, однак цей процес необхідно утримувати в економічно доцільних і соціально прийнятних межах для того, щоб, з одного боку, забезпечити здатність територій до саморозвитку, а з іншого – попередити втрату наукового потенціалу, зберегти його здатність продукувати інноваційну продукцію та забезпечувати інноваційну конкурентоспроможність регіону.

Інновації в туризмі – це безперервний і безсумнівно обов'язковий процес, який полягає в розробці нових напрямків, створення нових турів та екскурсій, пропозиції на ринку нового туристичного продукту. Серед напрямів розвитку

туристичної сфери регіонів науковці цілком слушно зазначають кластеризацію, адже саме цей процес дозволяє досягти синергетичного ефекту від узгодженої взаємодії підприємців, науковців, органів владних повноважень та громадських організацій, зусилля яких спрямовані на максимально повну реалізацію наявного туристично-рекреаційного потенціалу. Зважаючи на необхідність комплексного підходу до повоєнного відновлення економіки України, і туристичної сфери зокрема, вбачаємо кластерний підхід одним зі стратегічно пріоритетних шляхів розвитку, який консолідує приватний бізнес, громадський рух та державні інституції і дозволяє максимально ефективно використовувати наявні ресурси. Відповідно, маємо відзначити, що рецензована дисертація виконана на актуальну тему, яка відповідає стратегічним завданням розвитку країни.

2. Зв'язок дисертаційної роботи з науковими програмами, планами і темами. Дослідження проводилося згідно з планом науково-дослідних робіт НТУ «Дніпровська політехніка» за темою «Соціально-економічний розвиток в умовах четвертої промислової революції» (номер державної реєстрації 0121U108984) та ВНЗ «Університет імені Альфреда Нобеля» за темою: «Інноваційний розвиток туристичної сфери регіонів України на основі кластерного підходу» (номер державної реєстрації 0115U000063). В рамках досліджень отримана інтегральна оцінка умов розвитку інноваційно-туристичного потенціалу п'яти регіонів України, а саме Дніпропетровської, Кіровоградської, Черкаської, Полтавської та Запорізької областей. Автором опрацьована принципово нова модель інноваційно-туристичного кластеру, що містить елементи зовнішнього середовища, наявність якого розглядається в якості умови виникнення і функціонування інноваційно-туристичних кластерів у регіоні.

3. Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації, їхня достовірність та наукова новизна. Наукові положення, які виносяться на захист здобувачем, повною мірою відображають отримані наукові результати, мають достатню обґрунтованість, завдання дослідження визначені та вирішені послідовно, коректно та повно, із використанням сучасного наукового інструментарію та актуальних статистичних даних. Належний ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків, рекомендацій, сформульованих у дисертації, їх вірогідність забезпечені, зокрема, використанням широкої бази джерел за темою дисертації: список використаної літератури налічує 170 найменувань. Наукові положення і результати, що виносяться на захист, сформульовані автором наступним чином:

– удосконалено процесно-орієнтовану схематичну модель діяльності

туристичного кластеру, яка, на відміну від подібних моделей, характеризує мотиваційний цикл діяльності підприємств туристичного кластера щодо безперервної оптимізації свого бізнесу, модернізації всіх бізнес-процесів за рахунок їхнього структурування та проведення наукових досліджень, впровадження їхніх результатів у виробництво, наслідком чого стає не тільки зниження сукупних витрат з виведення на ринок інноваційного туристичного продукту, підвищення прибутковості бізнесу і отримання конкурентних переваг, а й якісна зміна стану факторів макро- та мікросередовища кластеру. Максимізація ефективності використання можливостей кластерного об'єднання, відповідно до цієї моделі, досягається за рахунок ефектів емерджентності та масштабу, а також синергетичного ефекту;

– удосконалено систему показників оцінки умов розвитку інноваційно-туристичного потенціалу регіону, яка дозволила якісно охарактеризувати та кількісно оцінити стан таких його складових як науково-освітній, кадровий, інвестиційний та інституційний потенціали. Отримана інтегральна оцінка умов розвитку інноваційно-туристичного потенціалу п'яти регіонів України, відповідно до якої Дніпропетровський регіон володіє найбільшою його величиною, що дозволяє зробити висновок про наявність сприятливих стартових умов для впровадження кластерного формату розвитку туристичної сфери регіону, його доцільність та перспективність;

– удосконалено принципову модель інноваційно-туристичного кластеру, що містить елементи зовнішнього середовища, наявність яких розглядається у якості умов виникнення і функціонування інноваційно-туристичних кластерів у регіоні. Принципова модель відрізняється від інших присутністю у ній універсального варіанту комбінації складових внутрішнього та зовнішнього середовища кластеру, які виконують у кластері функції окремого виду забезпечення (проектного, технічного, технологічного, інформаційного, трансфертного та ін.). Фінальний елементний склад внутрішнього середовища кластеру буде залежати від специфіки виробництва туристичного продукту або експлуатації туристичного атракції, яка виступає як продукт кластеру;

– набуло подальшого розвитку поняття «інноваційно-туристичний потенціал», під яким запропоновано розуміти комплекс туристичних ресурсів, чинників, інформаційних та комунікаційних можливостей, який утворює передумови для формування інноваційної системи розробки та реалізації нових туристичних продуктів як результату здійснення інноваційної діяльності у туристичній сфері, акумуляції та перерозподілу фінансових ресурсів з метою забезпечення інноваційного розвитку та отримання конкурентних переваг підприємствами туристичної сфери;

– набуло подальшого розвитку поняття «кластер», під яким, на відміну від

існуючих визначень, запропоновано розуміти форму організації інноваційної і економічної діяльності, яка використовує не лише географічну і виробничо-тематичну схожість окремих підприємств, а також й ідентичність організаційних систем виробничої, невиробничої і науково-освітньої сфер, що дозволяє отримати синергетичний ефект при спільному використанні наявних ресурсів, зниження витрат за основними видами діяльності і досягнути конкурентних переваг як самого кластеру, так і структур, що його утворюють;

– набуло подальшого розвитку поняття «кластеризації туристичної сфери», під яким, у доповнення до існуючих підходів, запропоновано розуміти процес формування нормативно-правового поля, інституційного забезпечення, економічної бази, платформ і інформаційного обміну потенційних учасників кластерів, результатом чого стає забезпечення умов, що стимулюють утворення кластерних об'єднань підприємств як оптимального формату їхньої взаємодії, та їхнє подальше функціонування з метою виробництва і експлуатації інноваційних туристичних продуктів, які побудовані на використанні унікальних особливостей певної території (дестинації) та комбінації виробничо-технологічних і організаційно-економічних можливостей цих підприємств, з метою отримання ними ринкових конкурентних переваг і підвищення прибутковості діяльності;

– набуло подальшого розвитку наукове обґрунтування діяльності туристичних кластерів, яке, на відміну від загальновідомих підходів, розглядає кластер як механізм створення інноваційного продукту з максимальною споживчою вартістю, завдяки реалізації якого учасники кластерних об'єднань отримують можливість підвищити свою конкурентоспроможність на внутрішньому ринку. У свою чергу, досягнення певного рівня внутрішньої конкурентоспроможності дасть можливість туристичним кластерам вийти зі своїми інноваційними продуктами на міжнародний ринок, що дозволить залучити в'їзний туристичний потік і забезпечити досягнення зовнішньої конкурентоспроможності;

– набула подальшого розвитку науково-теоретична база оцінки впливу процесу кластеризації туристичної сфери на динаміку інноваційно-туристичного потенціалу регіонів, що дозволило на основі використання методу експертних оцінок визначити позитивний вплив запропонованих заходів активізації процесу кластеризації туристичної сфери регіону на стан його інноваційно-туристичного потенціалу та виявити нерівномірність впливу цього процесу на регіональні показники інтелектуального та підприємницького потенціалів, як складових інноваційно-туристичного потенціалу.

Загалом, наведені положення дозволяють стверджувати, що автором

успішно постановлено та вирішено комплексне наукове завдання щодо розкриття проблеми інноваційного розвитку туристичної сфери на основі кластерного підходу, формування та розвитку конкурентоспроможних кластерних проєктів, підвищення ефективності ведення туристичного бізнесу в кризових умовах, визначення основних напрямів та особливостей використання програмно-цільового підходу з метою удосконалення управління туристичними кластерними проєктами.

4. Оцінка змісту роботи та повноти викладу результатів дисертації в опублікованих працях. Структура дисертації складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел зі 170 найменувань, 9 додатків на 26 сторінках. Загальний обсяг дисертації складає 240 сторінок, обсяг основного тексту 190 сторінок, дисертаційна робота містить 14 рисунків та 27 таблиць.

Текст дисертації викладений в логічній послідовності, якісно структурований, робота написана в сучасному науковому стилі. Загалом ґрунтовність та системність викладення матеріалу дослідження вказують на цілісність та завершеність дисертації.

У першому розділі «Теоретичні основи формування інноваційного середовища в сфері туризму» (с. 19-62) автором узагальнено різні підходи до класифікації туризму, здійснено їх критичний аналіз. Запропоновано авторське визначення туризму, під яким слід розуміти сферу соціально-економічних відносин, яка пропонує споживачам систему послуг і продуктів, спрямовану на задоволення зростаючих туристично-рекреаційних потреб споживачів, сприяє відновленню їхньої працездатності та, завдяки своєму інформаційно-видовищному характеру, забезпечує інтенсифікацію процесів міждержавного та міжрегіонального соціально-культурно-інформаційного обміну (с.25). Автор обґрунтовує необхідність комплексного підходу до розвитку туризму, який, зокрема, включатиме розробку інноваційних стратегій і програм, у тому числі, на регіональному рівні. Слід відзначити авторські визначення понять кластеру (с.37) та кластеризації туристичної сфери як процесу формування нормативно-правового поля, інституційного забезпечення, економічної бази, платформ інформаційного обміну потенційних учасників кластерів, результатом чого стає забезпечення умов, що стимулюють утворення кластерних об'єднань підприємств та їхню подальшу діяльність з метою виробництва і експлуатації інноваційних туристичних продуктів (с. 50). Також автором визначені основні етапи розробки і реалізації державної політики кластеризації туристичної сфери економіки.

У другому розділі «Сучасний стан та можливості інноваційного розвитку

туристичної сфери в Україні» (с. 63-131) представлено процесно-орієнтовану схематичну модель туристичного кластера, яка демонструє можливість спрямованого використання всіх наявних у регіоні потенціалів завдяки ефектам емерджентності та масштабу, а також синергетичному ефекту (с. 76). Для оцінки вихідних умов розвитку інноваційно-туристичного потенціалу регіонів України запропоновано систему показників, які розподілені за такими блоками: науково-освітній потенціал, кадровий потенціал, інвестиційний потенціал та інституційний потенціал (с. 84). За результатами оцінки визначено, що найвищий рівень інноваційно-туристичного потенціалу серед досліджуваних регіонів має Дніпропетровська область. Автором зроблено висновок, що кластеризація туристичної сфери створює умови для виробництва туристичного продукту з максимальною споживчою цінністю, перш за все, для внутрішнього туристичного потоку і, насамперед, посилює внутрішню конкурентоспроможність компаній, які входять у кластер.

У третьому розділі «Концептуальні напрями активізації процесу кластеризації туристичної сфери та оцінка його впливу на стан інноваційно-туристичного потенціалу регіону» (с. 132-182) цілком обґрунтовано, що обов'язковою вимогою для активізації процесу кластеризації виступає сформованість конкурентного ринку туристичних послуг, насиченого традиційними туристичними продуктами. Запропоновано принципову модель інноваційно-туристичного кластеру, яка включає в себе елементи його зовнішнього та внутрішнього середовища, які розглядаються в якості умов виникнення і функціонування інноваційно-туристичних кластерів у регіоні (с. 149). Оцінено підприємницьку та інтелектуальну складові інноваційно-туристичних потенціалів досліджуваних регіонів (с. 170). За допомогою експертного опитування визначено позитивний, однак нерівномірний вплив процесу кластеризації на регіональні показники інтелектуального та підприємницького потенціалів.

Основні результати, отримані автором, опубліковано в 13 наукових працях, зокрема в одному розділі у колективній монографії, 6 статтях (з них 3 статті у міжнародних наукових виданнях, включених до наукометричної бази Web of Science) та у 6 публікаціях апробаційного характеру. Всі положення наукової новизни, що виносяться на захист, висвітлені у публікаціях.

5. Значення роботи для науки, практики та суспільства. Вважаємо, що результати дисертаційної роботи мають важливе наукове та практичне значення. Наукове значення роботи полягає в комплексному обґрунтуванні інноваційного розвитку туристичної сфери на основі кластерного підходу як напряму підвищення ефективності ведення туристичного бізнесу в кризових

умовах, а також у визначенні основних особливостей використання програмно-цільового підходу з метою удосконалення управління туристичними кластерними проєктами.

Практичне значення роботи полягає в тому, що основні концептуальні положення доведені до рівня практичних рекомендацій і можуть бути використані для забезпечення процесів кластеризації економіки України, формування та розвитку кластерних проєктів на прикладі туристичної сфери на основі інвестиційно-інноваційної активності та з урахуванням найбільш важливих умов та факторів зовнішнього середовища, що також становить безсумнівну суспільну значущість дослідження. Наукові рекомендації, висновки, пропозиції, які отримано за результатами дослідження, були враховані і використані:

– Управлінням культури і туризму Кременчуцької міської ради Кременчуцького району Полтавської області в частині реалізації нових можливостей досягнення вищого рівня ефективності діяльності підприємств туристичної сфери в сучасних умовах розвитку туристичного ринку (довідка №328/01-25 від 15.12.2022р., додаток Т);

– туроператором «СУПУТНИК-Кіровоград» для здійснення інформаційно-консультаційної роботи щодо визначення конкурентного та інноваційного середовища в туристичній галузі (довідка, додаток Т1);

– Придніпровською державною академією фізичної культури і спорту під час проведення семінарських занять з дисциплін «Регіональна економіка», «Економічні дослідження в спортивній діяльності» (довідка, додаток Т2).

6. Відсутність (наявність) порушення академічної доброчесності. За результатами аналізу дисертації та публікацій автора порушень норм академічної доброчесності не виявлено. Всі використані ідеї, результати та тексти інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

7. Дискусійні положення та зауваження до змісту та оформлення дисертації. В цілому дисертація заслуговує на позитивну оцінку, однак слід зазначити окремі дискусійні положення.

1. В тексті дисертації використовується поняття «регіон», а саме Дніпропетровський, Кіровоградський, Запорізький регіон тощо. Слід зазначити, що в рамках пропонованих в дисертації моделей розглядаються саме області, що відповідає адміністративно-територіальному поділу України, тому вважаємо що більш доцільним було б використання поняття «область», або ж використовувати більш усталений в науковій літературі варіант, наприклад, «Придніпровський регіон», якщо йдеться про території, які виходять за межі адміністративно-територіальних одиниць.

2. В розділах дисертації аналізуються різні часові проміжки, що, на нашу

думку, не дозволяє комплексно оцінити динаміку розвитку туристичної сфери: наприклад, умови розвитку інноваційно-туристичного потенціалу регіонів оцінюються за період 2017-2019 рр. (с. 98); стан туристичної сфери Дніпропетровського регіону досліджено за даними 2018-2020 рр. (с. 109-110); кількість туристів Дніпропетровської області, яких обслуговували туроператори та турагенти наведена за 2000-2020 рр. (с. 107).

3. В дисертаційній роботі майже зовсім не розкриті впливи на туристичну діяльність таких явищ, як пандемія Covid-19 та повномасштабне військове вторгнення РФ в Україну. В тексті дисертації згадуються військові загрози, пов'язані із анексією українських територій з боку РФ в 2014 році (с. 20, 25), однак вважаємо за необхідне більше уваги приділити саме зазначеним кризовим процесам, оскільки туризм є доволі вразливою сферою, яка суттєво потерпає від цих негативних явищ.

4. В розділі 3 автор розглядає підприємницький та інтелектуальний потенціал як складові інноваційно-туристичного потенціалу регіонів, однак попередньо для оцінки вихідних умов розвитку інноваційно-туристичного потенціалу регіонів України автор скористався системою показників, які відображають науково-освітній, кадровий, інвестиційний та інституційний потенціали (с. 84). Вважаємо підхід, використаний в розділі 3 надмірно спрощеним, адже він недостатньо враховує інші важливі складові інноваційно-туристичного потенціалу регіонів, наприклад, атрактивну.

5. Автор розглядає життєвий цикл інноваційно-туристичного кластеру, заснований на ідеї виробництва інноваційного туристичного продукту до моменту його виведення з ринку із подальшим розформуванням кластеру (с. 150), отже, з цього випливає, що кластер формується під кожен окремий туристичний продукт. Це положення є дискусійним, адже практика туристичної діяльності свідчить, що туристичні оператори одночасно можуть створювати та реалізовувати безліч туристичних продуктів на основі взаємодії з суміжними підприємствами, контрагентами, науковими установами. Вважаємо, що розформування кластеру після виведення з ринку одного туристичного продукту є недоцільним, адже кластерні утворення є доволі пластичними і можуть швидко переорієнтуватись на ряд нових продуктів.

Загалом, зазначені зауваження є дискусійними і не применшують наукового значення одержаних автором теоретико-методичних та практичних результатів.

8. Загальний висновок про відповідність роботи встановленим вимогам. Слід відзначити, що в цілому наукові положення, висновки і рекомендації, сформульовані в дисертації, відповідають вимогам до такого виду досліджень. Дисертаційна робота Білогура Станіслава Юрійовича

«Інноваційний розвиток туристичної сфери регіонів України на основі кластерного підходу» є самостійним, завершеним дослідженням, відповідає спеціальності 051 Економіка та вимогам Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 р. № 261, пп. 6, 7, 8 Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою № 44 Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р., а її автор, Білогур Станіслав Юрійович, заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 051 Економіка.

Рецензент,

к.е.н., доцент кафедри туризму
та економіки підприємства
НТУ «Дніпровська політехніка»

Марія БЄЛОБОРОВА

Підпис *Бєлоборова М.*
засвідчую
зав. канцелярії НТУ «ДП»
03 " 06 2023.